

munkássága során mindig ragaszkodott. Művelődéstörténetünk szempontjából ebben a hatásban látjuk a *Liber Nizachon* töredékének forrásértékét.

Végül, de nem utolsósorban az itt bemutatott kötet ismételten arra kell figyelmeztessék kutatóinkat, hogy sok még a szabad hely tudósunk „könyvtartó” polcain.

DÁN RÓBERT

In memoriam praeceptorii
humanissimi Gy. Moravesik

Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratái. (I. rész) A magyar művelődéstörténet 16. és 17. századi forrásainak nagyon becses, néhány darabját tekintve pedig ma már egyedüli lelőhelye DEBRECENI EMBER Pál magyar református egyháztörténeti munkája, melyet a szerző halála után Friedrich Adolph LAMPE utrechti professzor adott ki *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania* címmel Utrechtben 1728-ban.

A közreadó EMBER Pál nevét nem említi sem a mű címlapján, sem a közzétett szövegben. A kötetben egyetlen helyen találjuk meg — Paulus E. DEBRECENI alakban — a szöveg elé bocsátott és nem LAMPETÓL származó ajánlólevelek egyikében.

LAMPE a címlapon világosan meghatározza a maga szerepét a mű létrejöttében mondván, hogy az „Ex monumentis fide dignissimis a Viro quodam doctissimo magnam partem congesta; nunc autem accessionibus multis locupletata, et hoc ordine concinnata, a Frid. Adolpho Lampe”. Az előszóban azt is megírja, hogy a megboldogult „nunc év *Παύλιος*” szerző be nem fejezett, több helyütt hiányos kéziratát juttatták el hozzá kinyomtatás céljából. EMBER Pál érdemét egyébként egyáltalán nem akarta kisebbíteni, tisztelettel említve a „fidelis Dei Servus”-t, aki a nyomtatott könyvek mellett a fellelhető kiadatlan forrásműveket is közreadta. Mégis úgy látta jónak, hogy a mű szerkezetén bizonyos változtatásokat hajtson végre, sőt egyes, szerinte nem túlságosan fontosnak tartott részeket el is hagyott, és helyükre más, újabbban hozzá eljuttatott adatokat tett. Az így átalakított kéziratot adta át azután a munka elvégzésére vállalkozó nyomdásznak.

I.

A *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania* abban a formában, ahogy ma ismerjük, tehát nem tartalmazza DEBRECENI EMBER Pál nevét, mint szerzőét, szerkezetét a kiadó megváltoztatta, hiányoznak belőle olyan részek, amelyeket EMBER Pál fontosnak tartott kéziratába beleilleszteni, és amelyek nekünk talán jelentősek. Végül idegen kiadó és nyomdász kezén nevek és adatok is eltorzulhattak, mint ahogy torzultak is, és ez egyedüli forrás esetében egyáltalában nem közömbös.

LAMPE eljárását a mű közreadásban sokan kifogásolták. Az elmúlt kétszázötven év alatt kézikönyveink szerzői óvatosan vagy élesebben az itt felsorolt aggályokat ismétlik, s LAMPE neve hovatovább egyet jelentett az idegen tollakkal ékeskedő, önkényes csorbító, honi világi és egyházi történelmünk ismeretét nélkülöző, tárgyi adatokat ennek következtében elferdítő, egy olykor csak kritikával használható forrásmunka közreadójával.¹

¹ Az elítélő vélemények sommás fogalmazását RÉVÉSZ Kálmán adta: „... rossz, kegyelet nélküli méltánytalanság, melyet halála után rajta, illetőleg művén Lampe — amint az eddigi adatokból ítélhetünk — még a tudósoktól sem idegen, bizonyos emberi gyarlóságból és az akkori magyar protestáns viszonyok és követelmények majdnem teljes, de nem szándékos ignorálásából elkövetett. A szerző nagybecsű előbeszédét kihagyta, rendszerét összevissza forgatta, s ez szerintem azon két főbűne, melyet különben nagy érdemei egészen soha ki nem engesztelhetnek.” *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 27 (1884) 1376. col.

Az igazság felderítésére az első lépést TÓTH Ferenc pápai teológiai tanár, SINAI Miklós kiváló tanítványa, az egyháztörténet fáradhatatlan munkása tette. Száz évvel LAMPE—EMBER munkájának megjelenése után, 1829-ben külföldi akadémiákon tanuló teológusait megbízta azzal, hogy az utrechti egyetem könyvtárát kutassák át alaposan, mert EMBER Pál eredeti kéziratának ott kell lennie. TÓTH Ferencnek voltak bizonyos értesülései, ezekre később még visszatérünk, amelyek alapján bizonyos volt abban, hogy a kézirat az utrechti Bibliothecában rejtőzik. Együttal megbízta az akadémikusokat azzal is, hogy BOD Péter egyháztörténetének ugyancsak külföldre jutott kéziratát is próbálják meg felkutatni. A teológusok az utrechti könyvtár munkatársainak segítségével alaposan átkutatták a gyűjteményt, de a kéziratot nem találták. Minthogy LAMPE EMBER művének kinyomtatását követően hamarosan Brémába került, úgy gondolták, hogy a kéziratot is magával vitte. A kutatásban segítségükre volt HERINGA professzor, az egyháztörténelem tanára, aki megígérte, hogy más hollandiai gyűjteményekben is kereseti a kéziratot.² Valami eredményre juthatott, mert a hajdani teológusok 1846-ban, most már TÓTH Ferenc és BUDAI Ézsaiás professzorok leszármazottaihoz fordultak azon kérésükkel, hogy néznék át az elhalt professzorok hagyatékát. Tudomásukra jutott ui., hogy HERINGA írt e tárgyban BUDAI Ézsaiásnak, ez meg TÓTH Ferencet értesítette a dologról. Nézzék hát meg az örökösök a professzorok irományait, történelmi feljegyzéseit, pörgessék át a hagyatékban levő LAMPE-köteteket, hátha az azóta ugyancsak meghalt HERINGA értesítését megtalálják.³ Felhívásuknak visszhangja nem volt. A kérést 1885-ben BALLAGI Mór tette ismét közzé, abból az alkalomból, hogy a leydeni Bibliothecában megtalálták BOD Péter egyháztörténetének kéziratát.⁴

E dicséretes buzgalomra visszatekintve eléggé különösnek látszik, hogy sehol sem találkozzunk az *Egyháztörténet* időközben Magyarországon felbukkant kéziratáról szóló híradás ismeretével. PODHRADCZKY József közölte a *Tudományos Gyűjteményben* 1832-ben — három évvel TÓTH Ferenc próbálkozása után — a debreceni Fáy-könyvtár „holmi régiségei”-ről szóló ismertetését. A debreceni polgármester ritkaságai között talált egy kéziratot *Historia Ecclesiastica Regni Hungariae. An. 1706. MSC originale Pauli Ember* címmel.⁵ PODHRADCZKY jóhiszeműen gondolta a kéziratot autográfának, és ha akkor az egyháztörténet érdemes bűvárai felfigyeltek volna erre a közleményre, az EMBER—LAMPE-kérdésben ma talán többet tudnánk. Ha akkor megindul a kutatás, talán még meg lehetett volna menteni azt a kéziratot, melynek egykori meglétét ma már a filológia segítségével kell bizonyítanunk.

II.

1881-ben a Budapesten megrendezett országos könyvkiállításon ÁGOSTON József budapesti gyűjteményének ritkaságai között kiállításra került DEBRECENI EMBER Pál egyháztörténetének kézírata is.⁶ Révész Kálmán figyelmeztette a gyűjtőt a kézirat tudományos értékére, és ezért engedélyt kapott tanulmányozására is. Kutatásainak eredményét előzetesen 1882-ben, majd 1884-ben tette közzé azzal az ígérettel, hogy a LAMPE—EMBER

² A teológusok jelentését közölte SEGESVÁRY Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636—1836*. Debrecen, 1935. 81—83.

³ NÉMET János: *Kérelem néhai Buday Ézsaiás és Tóth Ferencz ref. püspök urak örököséhez*. Prot. Egyh. és Isk. Lap 5 (1846) 383—384. col.

⁵ *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 28 (1885) 901—904. col.

⁶ PODHRADCZKY József: *Holmi régiségek*. Tudományos Gyűjtemény 16 (1832) III. 86.

⁶ *Könyvkiállítási Emlék*. Bp. 1882. 180.

kérdést, most már a megkerült kézirat segítségével, önálló munkában fogja minden oldalról véglegesen tisztázni.⁷ Az önálló munka nem jelent meg, ezért az ÁGOSTON-gyűjteménybeli kéziratot illető bűvárlatainak eredményeit csak az említett két közleményből összegezhethetjük.

Révész Kálmán megállapította mindenekeelőtt, hogy a kézirat nem EMBER Pál sajátkezü munkája, hanem másolat, amelyet több kéz készített sietősen, a 18. század végén. Kálvinista papokat és tanulókat ábrázoló tollrajzok között foglal helyet a kézirat címe: *Historia Ecclesiastica Regni Hungariae. Anno 1706.* Az 5. lapon kezdődik EMBER Pálnak a mű elé bocsátott előszava munkája létrejöttéről. Itt ismerteti a magyar protestáns egyháztörténetírás előzményeit, forrásait és saját munkája előhaladásának körülményeit. Révész ebből a számunkra nagyon becses előszóból hosszabb részleteket is közölt. A másolat szerkezetének és felépítésének ismertetéséből kitűnik, hogy LAMPE mint szerkesztő alaposan átalakította a hozzá eljuttatott kéziratot. LAMPE szövegének és EMBER munkájának egybevetését Révész itt nem végezte el, mert mint már említettük, egy későbbi önálló munkában kívánta azt közreadni.

Nagyon érdekes az, amit a másolat létrejöttéről megállapított. A 648 számozatlan, nagy, negyedréti lapból álló kéziratnak mintegy 50 lapja tiszta. A másolás 18—20 kéz munkája; a különböző kézzel írott szövegek között sokszor két-három vagy több tiszta lap van anélkül, hogy a szöveg megszakadna. Ez arra mutat, hogy a másolás egyidőben történt. Három helyen a kéziratban a másoló kezektől eltérő kéztől származó bejegyzések vannak. A jellegzetes írásról Révész Kálmán megállapította, hogy az SINAI Miklóse. Egy 1785-ben megjelent műre való hivatkozás bizonyossá teszi, hogy SINAI bejegyzései 1786 után kerültek a kéziratba. Révész feltételezése szerint SINAI tanítványai másolták professzoruk részére EMBER Pál művét. A másolat sok és könnyen kijavítható hibája úgy maradt, és ebből Révész arra következtetett, hogy SINAI ismeretes pere után elfáradva juthatott a kézirathoz.

Révész a kézirat sorsát is megtudta ÁGOSTON Józseftől: HOROVITZ antikvárius közvetítésével jutott hozzá a Fáy-könyvtárból, ahová tudvalevőleg SINAI kézíratainak jó része is került. Ez tehát az a kézirat, amelyről PODHRADZKY már 1832-ben hírt adott. A kézirat ma a budapesti Ráday-gyűjteményben van.⁸

A kézirat tartalmát és beosztását röviden ismertetjük. A címlapok (7—10. p.) után következik EMBER Pál előszava *Praeloquium* címen (11—23. p.), ezt követik az *Aggratulatio*-k (23—28. p.).

A Pars prima az *Ortus et progressus* alcímet viseli (31—77. p.), ez foglalkozik a reformáció előzményeivel és az ún. előreformációs mozgalmakkal.

A következő rész címe *Parti secundae praemittitur Introductio in septem divisa sectiones* (77—848. p.). A hét sectio a következő: I. De confessionibus. II. De articulis seu canonibus. III. De ritualibus vulgo agendis. IV. De iis qui versionem . . . (a Biblia-fordításokról és kiadásokról). V. Geographica situatio. VI. De haeresibus. VII. Fragmenta. Ennek újabb alfejezetei: I. Archaiologia. II. Diplomata. III. Catalogus magnatum . . . (akik a reformációt támogatták). IV. Catalogus virorum eruditorum . . . (akik külföldi akadémiákon jártak). V. Dévai Biró Mátyás ügye. VI. A gályarabok ügye. VII. Christoph. a Roxas tevékenykedése.

⁷ Révész Kálmán: Debreceni Ember Pál egyháztörténelme. Debreceni Protestáns Lap 2 (1882) 132—133., 139—140., 148—149. és ugyanó: *Prot. Egyh. és Isk. Lap* 27 (1884) 1375—1381. col. (Ezután Révész II.)

⁸ Budapest. Ráday-gyűjtemény. Levéltár K 1,29.

Következik a Pars secunda: *Varia . . . ecclesiae evangelico-reformatae facta* (879—1093. p.). Ez tartalmazza a következőket: PÁPAI PÁRIZ *Rudusának* másolata; az ehhez fűzött *Annotationes seu scholia*; a *Continuatio Ruderis redivivi* 1696-ig. A végén pedig egy katalógus, a magyar történelemmel foglalkozó közismertebb nyomtatott és kéziratos forrásművek jegyzéke; nem tartalmazza mindazon műveket, amelyeket a szerző felhasználott. Meg kell itt jegyeznünk, hogy ebben a részben kétszer is előfordul DEBRECENI EMBER Pál neve, a PÁRIZ-mű másolatán (879. p.) és az irodalomjegyzéken (1211. p.).

Ez volt tehát az *Egyháztörténet* eredeti felépítése.

III.

A *Serapeum* című folyóirat 1862-ben ismertette az oxfordi Bodleian Library újabban szerzett kéziratait. Ezek között az egyik tétel: *Helmiezi Stephani, Historia ecclesiastica Ungariae reformatae. 2. vol. 4°. 1712.*⁹ HELMECZI István egyháztörténetírói munkásságáról eddig nem tudtunk, a kéziratban szereplő korai évszám pedig különösen figyelmet érdemel. A Bodleian Librarytól a kéziratról megküldött mikrofilm alapján megállapítható volt, hogy a katalógusba HELMECZI István neve a címlap nélküli mű dedikációjából került. Ez így hangzik: „Multum Clarissimo Eruditissimo ac Celeberrimo Viro Domino Frid. Adolpho Lampe SS. Theol. Doctori, in Illustri Academia Ultrajectina SS. Theologiae et Historiae Ecclesiasticae Professori longe meritissimo, Dno et Fautori suo Venerandissimo, mittit Stephanus Helmeczi. Szathmarino Anno 1722. 27. Aprilis.” — A második kötet ajánlása pedig — kevés változtatással — a következő: „Multum Clarissimo Celeberrimo ac Eruditissimo Dno Frid. Adolpho Lampe, SS. Theologiae Doctori, et in Illustri Academia quae Trajecti ad Rhenum est, SS. Theologiae et Historiae Ecclesiasticae Professori dignissimo, Dno ac Fautori suo Venerandissimo, hoc de rebus Hungaricae Ecclesiae Reformatae M. Scriptum, mittit Stephanus Helmeczi P. E. R. Szathm. Anno 1722. 3. Maji.”¹⁰

A kéziratok áttanulmányozása után kiderült, hogy a HELMECZINEK tulajdonított mű valójában DEBRECENI EMBER Pál egyháztörténetének Utrechtbe LAMPEHOZ juttatott, oly régen keresett kézirata.

A mikrofilm alapján a két részből álló kézirat leírása a következő: a kötéstábla nélküli, összefűzött ívekből álló kéziratok borítólapjának belső oldalán van az ajánlás, ezzel szemközt már a folyamatos szöveg kezdődik, illetve a második füzet esetében folytatódik. Ezeknek a köteteknek szerzőt és címet tartalmazó címlapja tehát valószínűleg nem volt. Az első kötet 149, a második 145 folióból áll. Méretük, amennyire ez a mikrofilm alapján megállapítható, 15 és 1/2 cm × 20 és 1/2 cm.

Az ajánlást író HELMECZI kézírása — autográf voltát nincs okunk kétségbe vonni — nem azonos a két kötet szövegét folyamatosan író kéz írásával. DEBRECENI EMBER Páltól nagyszámú és különböző korból származó iromány maradt fenn, így könnyű volt megállapítani, hogy a LAMPENAK elküldött példány nem EMBER Pál saját kezű kézírása.

A már ismertetett SINAI-féle másolat alapján megállapítható, hogy a most előkerült kézirat nem tartalmazza a kiküldött teljes művet. Ez a két fasciculus a második rész elé

⁹ *Serapeum* 23 (1862) 170.

¹⁰ Oxford. Bodleian Library. Department of Western Manuscripts. Jelzete: MSS. Add. A. 57. és 58. Mikrofilmje: MTA Könyvtára. Mikrofilmtár 2558/IV. A katalógus 1712-es évszáma tévedés, a kéziratban világosan 1722 olvasható. (1712-ben LAMPE még nem is volt Utrechtben professzor!)

bocsátott *Introductio* hét sectióját tartalmazza. Ez képezte a mű derekát. Ez lehetett a kiküldött második és harmadik füzet, melyeket megelőzött egy, az előszót és a reformáció előzményeit tárgyaló rész. Az utolsó, negyedik fasciculus, mely most még szintén hiányzik, PÁRIZ *Rudusán*ak másolata volt és EMBER Pálnak ahhoz fűzött kiegészítései.

Rátérve most már a kéziratok szövegének összevetésére, megállapíthatjuk, hogy a könnyen javítható olvasati vagy másolati eltérések mellett a két kézirat több helyen lényeges eltérést mutat. Van ui. a szövegnek egy érzékeny része, mely személyes vonatkozásai miatt időszerű volt, és mindazokat érintette, akik a kézirattal valami kapcsolatban voltak. Ez a rész a különféle külföldi egyetemeket látogató ifjak névsora, amelyet azután LAMPE a nyomtatott szövegből kihagyott. RÉVÉSZ ugyan nem figyelmeztetett rá, de már itt megemlítjük, később pedig alaposabban is elemezzük azt, hogy a SINAI-másolatban ezt a részt alaposan kibővítették, sőt egészen SINAI koráig teljessé tették. Az oxfordi másolatban viszont ezek a katalógusok szövegünk története szempontjából tartalmaznak fontos adatokat. A második kötet 109. levelén kezdi a Franekerben tanuló diákok névsorát, 1699-ben csupa nagybetűvel írja az ott időző HELMECZI István nevét, a 112. levél versoján pedig, eljutva az 1710-es évhez a következő feljegyzést találjuk: „Ob rationem contagionis et furentis Bellonae nemo studiosorum gentis nostrae Academiae salutavit. In Acad. Franeq.: sex mensium spatium solus Ego inter suspiria et lacrymas . . . sedi.” A SINAI-másolatból és a franekeri magyarok azóta publikált névsorából tudjuk, hogy SZATMÁRI PAKSI Mihály töltötte aggodalmak között az 1710-es évet egymagában franekeri bujdosásában.¹¹ Nevét nemcsak szerénységből hallgatta el, hanem valószínűleg óvatosságból is. Mint a meghalt EMBER Pál veje ő gondoskodott a család őrzésében levő kézirat lemásolásáról és külföldre juttatásáról. RÉVÉSZ Kálmán látott egy olyan példányt a nyomtatott *Egyháztörténet*ből, amely korábban a SZATMÁRI PAKSI-családé volt. A kézirat sorsáról ebben a következő bejegyzést találta: „Manuscriptum huius (id e. Pauli Ember) cum ad patrem meum Mich. Szathmári — cujus conjunx erat Juditha Ember — pervenisset, id ad Lampeum missit, qui in eo praeter alia graviter peccavit, quod praefationem auctoris omiserit.”¹²

E kéziratot tehát belső és külső bizonyítékok egybehangzó tanúsága szerint SZATMÁRI PAKSI Mihály, ez időben marosvásárhelyi professzor másolta a család tulajdonában levő autográfrol. Az ajánló sorokat író HELMECZI István esperes volt, a tiszántúli egyházkerület generalis notarius. Mint egyházi főhatóság továbbította a kéziratot, neve is ezért szerepel a megfelelő helyen csupa nagybetűvel.

A másik jelentős eltérést a két másolat között az oxfordi kézirat második fasciculusának végén találjuk. A 145. levél versoján THÖKÖLY Imre epitáfiumát másolták le, nyilvánvalóan azért, mert EMBER Pál kézírata is ezzel végződött. (A SINAI-másolatban ez hiányzik.) A szöveg alig-alig mutat eltérést a KOMÁROMI János készítette eredetitől, beosztása, a sorok elrendezése is majdnem hű mása a márványba vésett feliratnak. 1705. szeptember 13-án halt meg a fejedelem, Komáromi ezután csakhamar hazatért feljegyzéseivel. A sírfelirat másolatban gyorsan terjedhetett, mert amint a SINAI-féle kézirat címlapjáról tudjuk, az *Egyháztörténet* 1706-ban már készen volt. Meggyőződésünk, melyet a következőkben majd bizonyítani igyekezünk az, hogy a negyedik, záró füzet ellenére EMBER Pál munkáját ezzel a harmadik fasciculust záró THÖKÖLY-epitáfiummal fejezte be.¹³

¹¹ HELLEBRANT Árpád: *A franekeri egyetemen tanult magyarok*. TT 1887. 198.

¹² RÉVÉSZ II. 1381. col. (Ezt a példányt antikváriumban megtaláltam.)

¹³ *Komáromi Jánosnak törökországi diáriuma*. Pest, 1861. 88.

IV.

EMBER Pál művéből most már két kéziratos másolattal is rendelkezünk. Összevetésük és viszonylag könnyen magyarázható eltéréseik vizsgálata után megkíséreljük az eredeti szöveg kialakulását nyomon követni. A következőkben sok helyen támaszkodhatunk a már eddig feltárt adatokra, de ugyanakkor a jövőben itt adódik majd a legtöbb lehetőség arra, hogy különösen a nemzetközi szellemi kapcsolatainkat érintő vizsgálódásainkat kiterjesszük.

E dolgozat keretében, amint azt a címben is leszögeztük, csak DEBRECENI EMBER Pál *Egyháztörténetének* kéziratos hagyományával foglalkozunk.

KATHONA Géza szép, alapos forráskutatáson alapuló tanulmánya EMBER Pál személyét behelyezi korába, a tudós és lelkipásztor pályájáról teljes képet ad.¹⁴ E tanulmány eredményeit felhasználva most csak erősebb hangsúllyal figyelmeztetünk életének néhány fontosabb mozzanatára. Kiváló debreceni tanárok, MARTONFALVI György és LISZNYAI KOVÁCS Pál formálták a sokat olvasó diákot. Az iskolából kikerülve csakhamar Sárospatakon lett pap. THÖKÖLY Imre küldte külföldre, hogy az akadémiákon tovább tanuljon.

Hollandiai tartózkodása nemcsak tudományos képzését szolgálta, hanem a mindenkor elsősorban papi hivatását teljesítő verbi Dei ministert egy másik ugyancsak élete végéig vállalt szolgálatra kötelezte. Hollandiában került először kapcsolatba TÓTFALUSI KIS Miklóssal — *Egyháztörténetében* meghatóan szép emléket állított neki —, valamint az amszterdami *Biblia* tudós korrektorával, az idősebb CSÉCSI Jánossal, és az ő közvetítésükkel bizonyára PÁPAI PÁRIZ Ferencel is. Más-más területén működtek a magyar művelődésnek, de barátságuk, egymás munkálkodásának kölcsönös segítése mindannyiukat életük végéig nyomon kísérhetően összetartotta.

EMBER Pál hollandiai tartózkodása idején, 1684-ben jelent meg PÁRIZ Ferenc magyar egyháztörténeti forrásgyűjteménye *Rudus redivivum* címen. Szerzője szerény kísérletnek szánta, amint erre a cím is utal és egyben kérésnek, meg ösztönzésnek, hogy kiki az őstől rámaradt ilyen irományokkal tegye teljesebbé e gyűjteményt. Isten és az ország előtt, de legfőképpen a református egyháznál szerez ezzel érdemeket. Holta után pedig kegyes tettét követően a nép áldása kíséri és nyugodtabban aluszik majd.¹⁵ EMBER Pált saját szavai szerint PÁRIZnak ezek a sorai indították az egyháztörténeti emlékek összegyűjtésére. A mindig elsősorban végzett lelkipásztori munka mellett nehéz feladatra vállalkozott Magyarországon abban a korban, amikor éppen az ilyen csendes elmélyülő munkához adatott meg a legkevesebb lehetőség. Kuruc-labanc seregek váltakozva kényszerítették arra, hogy otthonát menekülve elhagyja. Sárospatakon be is börtönözték a kamara parancsára, kiszabadulva Losoncon talált otthont 1695-ben. Az itt töltött hat év alatt nyugodtan dolgozhatott, és olyan pártfogók barátságát nyerte el, akik élete végéig támogatták. RÁDAY Pált itt ismerte meg, és talán a debreceni DOBOZI-családdal is ekkor került kapcsolatba. Losoncon tudhattak gyűjtőmunkájáról, mert egy főúri pártfogója valószínűleg itt hívta fel figyelmét a SCULTETI Severin *Hypomnema* (Bártfa, 1599) c. művében található egyháztörténeti adatokra, amelyeket csatolt is munkájához (LAMPE 45—50. p.).¹⁶

¹⁴ KATHONA Géza: *Debreceni Ember Pál 1661—1710*. Theologiai Szemle UF 4 (1961) 219—224. (A tanulmányra LADÁNYI Sándor hívta fel a figyelmemet.) EMBER Pál életrajzi adatait, ahol más forrást nem jelölünk meg, mind innen vesszük.

¹⁵ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Rudus redivivum*. Szeben, 1684.

¹⁶ A következőkben mindig LAMPE kiadását idézzük, ha a kézírathoz viszonyítva nincs eltérés, mert a nyomtatott szöveg mindenki számára hozzáférhető.

Készülő műve nagyobb körben még nem lehetett ismeretes, maga is legfeljebb csak PÁRIZ kiegészítésének és toldalékának szánta. Lelkipásztori teendői mellett történeti érdeklődése ekkor még az egyetemes egyházmultja felé fordult. 1699-ben, *Szent Siktusának* előljáróbeszédében egy „traktát” ígér az egyházi ünnepek kialakulásáról.

Külső ösztönzés, e diszciplinában való szégyenletes hátramaradásunk felett érzett szégyen készítette arra (mint CZVITTINGERT is!), hogy a feladatot vállalja, a magyar református egyháztörténet még fellelhető valamennyi okmányát lemásolja. A külföldi felhívás Berlinből jött, D. E. JABLONSKI udvari lelkész, COMENIUS unokája, a lengyel exulánsok püspöke kérte a magyar szaktudósok közreműködését egy kelet-európai egyetemes protestáns egyháztörténet anyagának összeállításához. JABLONSKI a diplomáciai küldetésében Berlinben is megfordul TELEKI Pál ajánlatára fordult PÁPAI PÁRIZ és ENYEDI István nagyenyedi professzorokhoz, és kérte segítségüket a magyarországi egyháztörténeti anyag összegyűjtéséhez.¹⁷ JABLONSKI a szláv protestáns egyházak történetét akarta megírni REGELVOLSCIUS 1652-ben megjelent munkája folytatásaként.¹⁸ Jól tudta ugyan, hogy a magyarok eredetüket tekintve, de nyelvileg se tartoznak a szláv népek közé, mégis a magyarság elhelyezkedése a szláv környezetben, az egyházak közös sorsa és küzdelmei szerinte egy ilyen munkamegosztáson alapuló közös kiadványt tesznek szükségessé.¹⁹ E tárgyban folytatott levelezése publikálva van, a körülmények ismereteseek, bár éppen a nemzetközi összefogás terve körül további levéltári kutatás még új eredményeket hozhat. Figyelemre méltó, hogy csaknem kétszáz év után, napjainkban jutottunk el ismét arra a felismerésre, hogy egy ország se tudja a maga művelődéstörténeti problémáit megoldani a környező népek hasonló kérdéseinek vizsgálata nélkül, és az együttműködés e téren kinek-kinek hasznára válik.

JABLONSKI röviden közölte a mű felépítésére vonatkozó elképzeléseit, és a kiadásra is vállalkozott, akár beépítve nagy művébe, akár külön is. A felszólításra PÁRIZ nem válaszolhatott biztató ígérettel. Magyar forrásmunka még nem készült — már J. LAETUS is joggal hiányolta azt 1643-ban.²⁰ De ennek nem a nemtörődömség az oka, hanem a magyar egyházak küzdelmes sorsa. Amit eddig írtak, az a viszontagságos időkben elpusztult, vagy magánosoknál lappang. Nem volt arról tudomása, hogy Magyarországon valaki is foglalkozna ilyen adatoknak az összegyűjtésével, így csak saját újabban összegyűjtött anyagát küldi majd el Frankfurtba utazó diákjaival. E válaszelevélből látjuk, hogy PÁRIZ akkor még nem tudott EMER Pál feljegyzéseiről. Az viszont meggyőződésünk, hogy EMER Pál még ebben tudomást szerzett JABLONSKI felszólításáról. A SINAI-féle másolatból tudjuk, hogy a *Rudus*-hoz fűzött folytatást az 1696-os évvel zárta le. Beledolgozott ugyan még forrásműveket, amelyekhez csak a későbbi években jutott hozzá, de az anyag évről-évről feldolgozását nem folytatta. Ennél az évnél LAMPE is jelzi,

¹⁷ JABLONSKI levelezése: BOD P.: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*. 2. Leyden. 1890, 461—466. Ld. még RÉVÉSZ Imre: *Comenius unokája*. Századok 96 (1962) 1—24., ahol a teljes irodalom idézve van.

¹⁸ REGENVOLSCIUS, Adrianus [Węsierski, Jędrzej]: *Systema historico-chronologicum Ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias, praecipue Poloniae, Bohemae, Lituaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae etc. distinctarum, libris IV. adornatum*. Trajecti ad Rhenum, 1652.

¹⁹ JABLONSKI barátja, LEIBNIZ is érdeklődéssel foglalkozott ekkor a finn—magyar rokonság kérdésével. *Otium Hannoveranum sive miscellanea . . . Leibnitii*. Ed. 2. Lipsiae, 1737. 37., 56., 84—89. és 157.

²⁰ LAETUS, Johannes: *Compendium historiae universalis, civilis et ecclesiasticae*. Lugduni Batavorum, 1643. Praefatio: „Continuavi protestantium ecclesiae res gestas et provincias res singulares (sola Hungariae, quod de his nulla scripta quod sciam extant excepta)” . . .

hogy a feljegyzések megszakadnak.²¹ Ez csak azzal magyarázható, hogy EMBER Pál tudomást szerezve JABLONSKI nagy tervéről, másképp szervezte meg anyaggyűjtését, adatait új rendszer szerint csoportosította. Az új részekben az adatokat azután lehetőleg a kézirat lezárásáig hiány nélkül igyekezett közreadni.

KATHONA Géza mutatott rá, hogy JABLONSKI figyelmét a Berlinben időző ifjabb DOBOZI István hívhatta fel a csendben munkálkodó EMBER Pálra, aki ekkor már Szatmáron volt lelkész. JABLONSKI 1703. március 19-én most már közvetlenül az új munkatársához fordult levelével, javaslatot tett a munka szerkezetére, és sürgette a befejezést. Elképzelése az volt, hogy a külföldi olvasó számára egy általános tájékoztató fejezetet közöljön a magyarországi viszonyokról, ezt kövesse a történeti anyag annalisztikusan a reformáció kezdetétől a 17. század végéig, lehetőleg hiány nélkül. Az eredeti okmányokat ne a folyamatos szövegben tegye közzé, hanem csak a végén. Foglalkozzék az egyház tanaitól eltérő irányzatokkal is. Adja közre az egyház hivatalos iratait és kiadványait, a rituálékat, agendákat, a kánonokat és zsinati határozatokat. Ha képeik vannak, azokat is közölje. Végül pedig „Gratum mihi erit, collectanea vestra quanto cyus accepisse” — írta.²²

Nyilvánvaló, hogy ez a levél DEBRECENI EMBER Pálnak új ösztönzést adott. Superintendense, KOCSI CSERGŐ János javaslatára és hozzájárulásával az egyes egyházak előljáróhoz fordult azzal a kéréssel, hogy a hozzájuk tartozó területek történetére vonatkozó adatokat bocsássák rendelkezésére (LAMPE 564. p.). E tárgyban folytatott levelezésének emlékei bizonyára előbb-utóbb felbukkannak valahol, az ő irományai között ma már ilyen nem található. Felhívására sokfelől kapott választ, az eredmény pedig a kézirat „Geographica situatio” fejezete (LAMPE 561—671. p.), értékes forrása ma is a helytörténetnek és művelődéstörténetnek. Az anyag elrendezéséhez nyilvánvalóan REGENVOLSCIUS hasonló felépítésű fejezetei adták az ösztönzést, de EMBER Pál anyagközlése sokkal rendszeresebb.

Alig néhány hónapja rendezte az új tervnek megfelelően anyagát, amikor ismét utolérte a háború, a szatmári veszedelem, a „misera clades”, amikor „igne et gladio expulsus” menekült az égő városból, mentve hamarjában, amit menthetett. „Elvesztvén az 1703-iki szatmári nyomorúságos szerencsétlenségben könyvkészletemnek nagyobb részét, különösen a nekem aranynál és ezüstről kedvesebb kézirataimat vesztvén el — jöllehet nem mind . . .” — írta később.²³ JABLONSKIVAL való levelezés is ott pusztult el, csak kivonatos feljegyzések maradtak meg abból barátjánál, CSÉCSI Jánosnál.

Könyvtárát vagy annak néhány darabját később RÁDAY Pál segítségével sikerült visszaszereznie.²⁴ A családi hagyomány szerint maga Rákóczi adatta azt vissza, úgy

²¹ LAMPE 518. p. „Hucusque excerpta illa se extendunt, quorum fidele Autographum ad manus nostras perlatum fuit.”

²² JABLONSKI levelét kivonatosan közli EMBER Pál műve előszavában. SINAI-másolat 21. p. REGENVOLSCIUS művére nyilván őt is figyelmeztette JABLONSKI. EMBER Pálnak több kötetnyi kéziratot hagyatékában egyháztörténeti feljegyzések nem maradtak. 1705. utolsó hónapjaiban Liszkan írott prédikációs gyűjteményének 10. levelére kimásolta REGENVOLSCIUSBÓL BATHORY István lengyel király irénikus vallásügyi intézkedéseit. HARSÁNYI István: *Debreceni Ember Pál eddig ismeretlen kézíratai*. Protestáns Szemle 27 (1915) 128—140. Érdekes egyébként e két szerző esetében a hasonló tragikus események sorozata. REGENVOLSCIUS is „igne et gladio” pusztító kozákok elől menekült családjával, jól fölszerelt könyvtárát elrabolták. REGENVOLSCIUS id. mű 420. Ezeket a viszontagságokat művébe éppen úgy beleszötte, mint ahogy azt, nyilván az ő mintájára, EMBER Pál is tette.

²³ HARSÁNYI I. id. mű 131. Ugyancsak erről emlékezik máshol: „Post lugubrem Bibliothecae meae, et vastissimi manuscriptorum fasciculi in misera clade Szattmariensi dispersionum” . . . uo. 133.

²⁴ EMBER Pál levele RÁDAY Pálhoz. 1705. jan. 15. *Ráday Pál iratai*. 1. Bp. 1955. 213—214.

megindították ugyanis EMBER Pál szavai, aki egy temetési prédikációjában megjósolta a tűzzel-vassal pusztító kuruc sereg vereségét.²⁵

Tűzből mentett féltett kéziratainak romjaival a DOBOZI-család közbenjárására most Debrecenben talált otthont. Másfél évet töltött itt, és újra menekülnie kellett, mert most RÁKÓCZI írítottette ki a várost. 1705-ben Liszkára került, és élete utolsó öt évét itt töltötte, saját szavai szerint „Pathmos” szigetén. Gyülekezetének szolgált, és újra és megint folytatta a munkát.

Ezekben az években akadt a kezébe SZILÁGYI BENJÁMIN István egyháztörténeti gyűjteménye, amely a zempléni esperesség irattárában pihent, és ugyancsak ott jutott MISKOLCI CSULYAK István egyházkormányzati irományaihoz is.²⁶ Mindkét gyűjteményt alaposan kiaknázták, és mivel azok ma is megvannak, segítségükkel EMBER Pál forrásfelhasználásáról képet nyerhetünk. SZILÁGYI BENJÁMIN István sárospataki tanár a 17. század közepén páratlanul fontos egyháztörténeti gyűjteményt állított össze, hogy csak az egyik legfontosabbat említsük, a hódoltságbeli dél-dunántúli egyházak történetére vonatkozó adatai ma is értékes forrásai a vidék 16. századi egyháztörténetének.²⁷ EMBER Pál több helyen hivatkozik erre a gyűjteményre (LAMPE 138., 330., 399., 424., 654., 661., 670.). Másutt, ahol az eredeti kéziratot említi, ott is a SZILÁGYI-féle másolat a forrása, így például a wittenbergi coetus *Matriculája* (LAMPE 275. p.), RÁTKAI György kézírata (LAMPE 293. p.), a komjáti esperesség történetére vonatkozó régi kéziratok (LAMPE 425. p.), a zempléni esperesség régi anyakönyve (LAMPE 364., 383. p.) és a Sáros megyei egyházakat illető régi kéziratok (LAMPE 579—580. p.) esetében. Természetesen jóhiszeműen járt el ebben az esetben is, mert nem volt oka kétségbevonni forrása megbízhatóságát. A másodkézből dolgozás fogalmának csökkent értékét egyébként se vetíthetjük vissza az ő korába. A források felhasználását illetően viszont megállapíthatjuk, hogy általában hűségesen közvetítette tovább a kapott szöveget. Legfeljebb rövidített, hogy egy-egy rész ne lépje túl a megillető keretet. Így hasznosította például a komjáti kéziratot, és jócskán rövidített a HODÁSZI contra ÚJFALVI pör irataiból is, melynek teljes Szilágyi-féle anyaga nála volt.²⁸

Munkamódszerére jellemző a források megbecsülése, a filológiai hűség és az aprólékos, gondos adatszolgáltatás. Leírja például, hogy KÁROLI Péter, *Imago boni pastoris* (Várad, 1570.) című könyvéből egy címlaptalan példány akadt a kezébe (LAMPE 702. p.). SZILÁGYI BENJÁMIN István gyűjteményének gondatlan kezelőit hibáztatja: „chartae eius fragmentariae, nonnulla ex integro, aliae vero non tam ob vetustatem, quam incuriam eorum, apud quos forte manserunt, laceratae et mutilae”.²⁹ Ha a kezébe került anyagban viszont értelemzavaró hibát talált, azt javította (LAMPE 351. p.).

A SZILÁGYI BENJÁMIN-féle iratok közé került és az újrakötéskor ott nyert végleges helyet egy EMBER Pálnak írott levél is, eddig az egyetlen a hozzá küldöttek közül, amely

²⁵ SZATMÁRI PAKSI István kézírata. Debreceni Theologia. Egyháztörténeti Szeminárium. 2795.: „Nam rebellem Rakotzius insequentibus Germanis ipse oppidum deserere coactus Bibliothecam quoque amisit a Jesuitis surreptam, quam tamen Rakotzius restitui jussit: multa tamen imprimis M. S. ad historiam facientia amisit . . . Singulare est, quod infra promontorem Szathmar, in Castris Rakotzianis super funere nobilis Reformati Gyulafi prope tentorium Rakotzii pro concione dixerit et fatum ac exitium Kurutziorum propter illorum latrocinia et flagitia imminens praedixerit, metuentibus quidem capiti ejus Reformatis, sed lachrimante Rakotzio et ut dixi Bibliothecam ejus restitui jubente.”

²⁶ SINAI-másolat. 16—17. p.

²⁷ SZILÁGYI BENJÁMIN István: *Synodalia*. Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára. R 575. Róla: HERPEI János: *Adattár* . . . 2. Bp.—Szeged, 1966. 48—51.

²⁸ „Prostant exemplaria epistolarum tam hujus quam responsoriae episcopalis, apud me, quae tamen hic exhibere necessarium esse non autumo.” LAMPE 347.

²⁹ SINAI-másolat. Praeloquium. 18. p.

forrásgyűjtő munkájára világot vet. TELEGGI PÁP Sámuel, TÓTFALUSI nyomdásza, majd később a nyomda vezetője írta össze „Tiszteletes s tudós D. Ember Pál”-nak címezve a Franekerben tanuló magyar ifjak névsorát 1623—1697-ig.³⁰

Az egyházi és megyei levéltárak gondos átvizsgálásával egyszer majd talán EMBER Pál legtöbb forrását sikerül felkutatni. Egyetlen olyan hivatkozott kézírata van, amelyről eddig sehol másutt nem találtunk említést, ez BODFALVI vagy BODÓFALVI Petrus, *Nucleus chronologicohistoricus* című műve. A talán évröndben írott krónikaszerű feljegyzésekből a 16. század második felére és a 17. század elejére merített adatokat (LAMPE 122. és 124. és SINAI-másolat 661. és 1000. p. mely utóbbi Lampenál hiányzik).

Az írott forrásműveket 1682-től egyre inkább saját emlékei követik. Ezekben a részekben gyakran szubjektív megjegyzéseket, életére vonatkozó feljegyzéseket találunk, amelyeket életrajzírói bőven hasznosítottak.

JABLONSKIval úgy látszik, folyamatos kapcsolatban volt, mert még munkája elkészülte előtt továbbított neki egy fontos iratot, azt a híres felterjesztést, amelyet a gályarabok ügyében G. HAMMEL-BRUININCH nyújtott be a bécsi udvarnak. A példányhoz EMBER Pál az egyik hitvalló könyvtárából jutott, és azt még idejében sikerült Berlinbe továbbítania (LAMPE 486. p.). Az adatszolgáltatás egyébként Magyarországról úgy látszik folyamatos volt, mert PÁRIZ időközben a szatmári zsinat végzéseit továbbította JABLONSKINAK.³¹

Ha most már a sokszor mentett és újra kezdett egyháztörténeti gyűjtemény végső felépítését nézzük abból a szempontból, hogy mit valósított meg a JABLONSKI-féle tervzetből, meg kell állapítanunk, hogy kettejük elképzelése e tekintetben nem találkozott. Az egyháztörténet teljes kézírata ma csak a SINAI-féle másolatból ismeretes, ennek áttekintése alapján, amelyet a második fejezetben adtunk, láthatjuk, hogy EMBER Pál rendszere nehezen használható.

Gazdag és értékes anyaggyűjtését a második rész *Introduktiójába* zsúfolta bele. Ennek a résznek sok alfejezete, a mindig újra kezdődő kronológia nem teszi lehetővé, hogy a kéziratnak abból a formájából a magyar protestáns egyház történetéről, fejlődéséről és küzdelmeiről folyamatos képet kapjunk. De mintája REGENVOLSCIUS is hasonlóan nehézkes, áttekinthetetlen munka.

1705 októberében kellett Debrecenből menekülnie, műve akkor már csaknem befejezés előtt állott, mert a SINAI-féle másolat címlapján 1706 áll. A kézirat utolsó lapjára lemásolta még az 1705 őszén meghalt THÖKÖLY Imre sírfeliratát, és ezzel tett pontot sok hányattatás között is szüntelenül óvott és gyarapított munkájára. Aki őt egykor „bűjdosni” küldte, a bűjdosásba kényszerült patronust illette a végső tisztelet.

A kezéből kibocsátott kéziratot először régi barátja, CSÉCSI János nézte át, javított is rajta és talán kiegészítette.³² Majd jóváhagyásra egyházi feljebbvalóhoz juttatta el. Ezt az egyházfegyelem kívánta így, nyomdába kézirat engedély nélkül nem mehetett.³³ EMBER Pál művét ZÁDORFALVI Márton zempléni esperesnek és KOCSI János superinten-

³⁰ *Nomina studiosorum Hungarorum Academiae Franekeranae civitatis ab anno 1623 ad 1697.* Collata per Sam. PAP TELEGGI. Synodalia. 75—86. p. TELEGGI PÁP Sámuelről l. HERPEI János: *Adattár* ... 3. Bp.—Szeged, 1971. 174—175.

³¹ Révész II. 1379. col.

³² (1707.) „Hocque Anno opus Historicum Erud. D. Pauli Debretzeni in MScriptis perlegit et emendat.” Id. CSÉCSI János életrajza. ItK 14 (1904) 363.

³³ „A debreczeni nyomdász se kicsin se nagy művet a superintendens vagy valamely esperes helybenhagyása nélkül nyomtatni ne merszeljen, mert különben excommunicáltak.” A tarpai közzsinat határozata 1705. jún. 21—22. Ez csak megújítása a korábban közzétett határozatnak. MKSzle 1895. 288.

densnek adta át. Jóváhagyásukat LAMPE is kinyomtatta.³⁴ 1702-ben TÓTFALUSI nyomdájából kikerülő *Garizim és Ebaljat* is ők látták el approbatióval.

1708. március végén megírta műve létrejöttének körülményeit, és ezt előszóként csatolta a kéziratához.³⁵ Az „ingens rubor”, a külföld szemrehányása miatt (mint PÁRIZ, ó is J. LAETUSRA hivatkozik) vállalta magára a feladatot. „Atavorum et praedecessorum nostrorum ignaviam an socordiam excusare nequimus.” Jóllehet Mohács óta mindenkinek puszta életét kellett itt mentenie, az irományok sorsa meg pusztulás és tűz volt . . . Nézze hát el az olvasó, hogy ez a mű is csak ilyen, mert zaklatott külső körülmények között, évek óta dúló háború közepette, megfosztva könyvtárától és javaitól, aki ennyit is összegyűjtött „hic et alibi latibulum quaerere, huc illuc migrare necessitatus fuit; tandem sero, ubi aliquid respirii in isthac Pathmo, ubi adhuc dum hodie manet, nactus est, imbellis corpusculi continuis ferme, infirmitatibus passus, vix non oppressus, multifariam afflictiissimus, infracto tamen animo in coepto insistens operi . . . abortivum istud parturiit”.

A hagyomány szerint gyenge testalkatú, alacsony ember volt, és mint hosszú ósz szakállú aggastyán halt meg.³⁶ Valójában még alig volt 50 éves halála idején. De a hagyománynak mégis igaza lehet. Lelkipásztori és tudós hivatása egyenlő erővel emésztették. Pártfogóitól bizonyára kaphatott volna elmélyedő munkálkodását biztosító nyugodt otthont. De ő Szatmárból száműzött híveivel együtt a szabad ég alatt lakott, patakok vizéből keresztelte az újszülötteket, nélkülözte a legszükségesebb házi felszereléseket is, mert az égő parókiából az utolsó pillanatban csak kéziratait mentette ki.

A műve mottójával, korának nyelvén szólva szimbólumul választott idézetek egész életét tükrözik: „Mindenenen kívül van az én naponkénti zaklattatásom, az összes gyülekezetek gondja. Ki beteg, hogy én is beteg ne volnék? Ki botránkozik meg, hogy én is ne égnék? Ha dicsekednem kell, az én gyengeségemmel dicsekszem.” 2 Kor 11, 28–30. „mert amikor erőtelen vagyok, akkor vagyok erős” 2 Kor 12, 10. A tudósé pedig „Eximius est Patriae facta referre labor”. (OVIDIUS *Trist.* II, 322.)³⁷

RITOÓK ZSIGMONDNÉ

Előkerült a Pressburger Kundschaftsblatt (1781) két száma. A *Pressburger Kundschaftsblatt* című XVIII. századi újságról a szakirodalom eddig csupán kéziratosszerű feljegyzések alapján tudott, eredeti példányaikat nem ismerte. Az Országos Levéltárból most előkerült a lap két száma 1781-ből.

Elsőnek RÉZ Henrik tett említést arról, hogy — szerinte — 1780-ban Pozsonyban létezett egy *Kundschaftsblatt* című újság. Példányaival nem találkozott, de hivatkozott Hieronimus MOLL 1787. okt. 12-i felterjesztésére, amelyben a Helytartótanáctól egy *Frag- und Kundschaftsblatt* című kiadványhoz kért engedélyt, és ahol megemlítette, hogy korábban Pozsonyban már megjelent egy *Kundschaftsblatt* című újság. RÉZ ennek alapján be is vette e kiadványt a hazai német lapok bibliográfiájába, ilyen formában: *Kundschaftsblatt, Pressburg 1780.*¹ Szerepel a lap címe DEZSÉNYI Béla sajtóbibliográfiájában is, a Függelékben, a csak az irodalomban említett hírlapok között. (*Kundschaftsblatt,*

³⁴ LAMPE kiadásában (7–13) p.

³⁵ SINAI-másolat 11–23. p.

³⁶ HARSÁNYI id. mű 136–137.

³⁷ SINAI-másolat 10. p.

¹ RÉZ, Heinrich: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918.* München 1935. 11–12, 73.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA

89. évf. 1973/2. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(mb. szerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR

(mb. szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

MEZEY LÁSZLÓ

TARNAI ANDOR

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta.

Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítők-nél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlapirodnál (KHI, 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60 Ft

Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11482) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22 Tel.: 185—612.

SZERKESZTŐSÉG

1118 Bp. XI., Ménesi út 12.

Telefon: 669—902

A szerkesztőség fogad:
szerdán 13—15 óráig

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egyidőben.